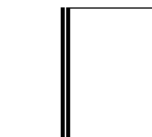

של תנועה או עמותה ששמה רמוז בכותרת הספר — הקשת המזרחית ואחותי, והשלישי קשור להתהוות של תופעה תרבותית שלפעמים יש לה ביטוי חברתי משלים: הדור השלישי. בהצטרפם יחד, שלושת הספרים האלה מהווים יחידה אחת שמתווספת בבחינת עוד פרק בכרוניקה של המאבק המזרחי בישראל — בעצם מה שהיא אומרת, כותבת ודנה בו. זאת ועוד, היחידה הזאת מאפשרת גם מבט וקשב כוללים, מאפשרת להציע הכללות חדשות וארגון נוסף של מאפייני המאבק המזרחי ושלביו. את זאת אנסה לעשות כאן אגב הסקירה הביקורתית של הספרים ובמהלכה.

אסופות אלה שופכות אור על תהליכים שקרו במציאות הספרותית ובמציאות הממשית מחוץ לה, ומשלימות את הבנתם. כמה ממחברי הטקסטים באסופות אלה כתבו ספרים¹ או הציגו תערוכות.² כמה מהם הקימו תנועות ויזמו מהלכים נוספים בשטח — מתי שמואלוף הקים את קבוצת גרילה תרבות, מאיר בוזגלו הקים בחודשים האחרונים את תנועת תיקון. הכותבים בתהודות זהות — רובם אמנים או סופרים, חלקם השתתפו בתערוכות, כתבו או כותבים עבודות דוקטור, רבים מהם פרסמו ספרי שירה ולא אמנה כאן את כולם בפירוט, מקצתם חברו לאחרונה לפעילות תרבותית מאורגנת יותר באופייה.

כמה זיקות רמוזות פחות או יותר מתקיימות בין הספרים. דומה כי לבו של דודי מחלב, שנדס ב־2006, עוד מפעם בקרב

זמן ומרחב: שלבים בפרדיגמה הבין־דורית של המאבק המזרחי

חביבה פדיה

המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת
בן־גוריון בנגב

שמואלוף, מתי, נפתלי שם־טוב וניר ברעם
(עורכים), 2007. תהודות זהות: הדור השלישי
כותב מזרחית, תל־אביב: עם עובד.
יונה, יוסי, יונית נעמן ורודי מחלב (עורכים), 2007.
קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל:
ספרי נובמבר.
ליר, שלומית (עורכת), 2007. לאחותי, פוליטיקה
פמיניסטית מזרחית, תל־אביב: בבל.

שלושת הספרים שלפנינו, בהצטרפם יחד, מתעדים שלב חשוב בכרוניקה של הזהות המזרחית בארץ. שניים מהם קשורים לקיומה

¹ שנהב 2003; שלום־שטרית 2004; בוזגלו 2008.

² מהן נזכיר את התערוכה אחותי: אמניות מזרחיות בישראל, שהוצגה בפברואר 2000 בבית האמנים בירושלים, אוצרת: שולה קשת; ואת התערוכה ספרייה מזרחית, שהוצגה בגלריה עמי שטייניץ בתל־אביב ב־2002.

שיח אוניברסלי אסרטיבי שביקש לנסח סדר יום כולל לחברה בישראל, דחה את חלוקת העבודה המפרידה בין חקר המזרחים ובין חקר הפלסטינים וערכב קטגוריות של שמאל וימין, חילוניות ודתיות, אקדמיות ואקטיביזם.

בדיעבד, ומנקודת מבט עכשווית, אפשר לומר שה"קשת" שאחד ממקורות ההשראה לשמה היה קואליציית הקשת של ג'סי ג'קסון, החזיקה בתוכה את קשת האפשרויות הזאת במידה גבוהה מאוד של הצלחה ככל שמדובר בחבריה כסובייקטים, ובמידה פחותה ככל שמדובר ביכולת ההכלה בו בזמן של קצוות כמו דתיות או פלסטיניות בתוכה כחברה, ובמסריה המופנים כלפי החברה הישראלית.

השלב הקודם של המאבק המזרחי, מאבק הפנתרים השחורים, מיוצג בספר *קשת של דעות* בעדותו השוטפת והבהירה של ראובן אברג'יל, כך שבתוך נקודת הכינון מאמצע שנות התשעים נפתח פתח לייצוג שלבים קודמים של המאבק ולנקודת זמן קדומה יותר בכשלושים שנה – שנת 1967. מאמרו החזק של ראובן אברג'יל, מתאר את הכרוניקה של מאבק הפנתרים השחורים, מתוך הבלטת משמעות המיקום והתזמון של הנוער המזרחי במסדרה דאז, והרלוונטיות של שנת 1967 בעבור נוער זה דווקא כהרחבת המגע עם הזהות הערבית מתוך אחווה. חשוב גם התיאור הלקוני שבעדות הקשה על גורל הנאבקים לאחר דעיכת הפנתרים. כך, בתוך עדות חיים אחת נמצאים כל הרכיבים שכותבי המאמרים התיאורטיים מנסים לבדוד: שאלת היהודים והפלסטינים, שאלת הקרקעות, הפריפריה העירונית, החינוך, ניתוב ההגירה המזרחית אל הספר וניתוקה מן הספר – דבר המדגים שהמזרחי אכן היה אתר הזהות שאליה נוקזו כל המחדלים והכשלים של החברה

ידידיו וחבריו וחי בין דפי *קשת של דעות*, שהיה אחד מעורכיו וכתב את אחד המאמרים בו. בלאחותי דמותו המוחשית הופכת גם לדמות ייצוגית וסימבולית בספק מאמר ביוגרפי ספק יצירה ספרותית של קציעה עלון. אובדן נוסף הוא מותה של ויקי שירן, ממקימי תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית ותנועת אחותי. ויקי שירן היא אחד הקולות הבולטים בקשת של דעות ולאחר פטירתה הוקדש לה הקובץ *לאחותי*.

כיוון ששלושת הספרים ראו אור באותו פרק זמן פחות או יותר, וכיוון שנודמנה הבמה לדיון משותף במבט כולל על שלושתם – אוכל להכליל הכללות אחדות על אודות השלבים האחרונים של המאבק המזרחי בשני העשורים שחלפו ועל התופעות הכרוכות בו בארץ. אבחר להתרכז בהכללות אלה ואוותר על הניסיון לסקור כל מאמר ומאמר לגופו – מה שאינו אפשרי מפאת קוצר היריעה.

היוזמה להקמת הקשה הדמוקרטית המזרחית עלתה בסוף 1995, שנתיים לאחר הסכמי אוסלו, עדיין באווירת האופוריה ושובל התקוות שפיזרה אחריה. עורכי הספר, יונה, נעמן ומחלב, מציעים סיכום מתומצת של תולדות המאבק הקולקטיבי המזרחי שהוביל להקמת הקשת הדמוקרטית המזרחית על שני ציריו: זה הפוליטי-חברתי וזה התרבותי, של אישים, סופרים ויוצרים יחידים. העיתוי הזה, אמצע שנות התשעים, הוא עקרוני, והקמת הקשת הדמוקרטית המזרחית היוותה שלב חדש בכרוניקה של המאבק המזרחי בישראל. יהודה שנהב – אחד הקולות החדשים הבולטים שנוסף אז למאבק המזרחי כאשר פרסם מסה בשם "קשר השתיקה", שעוררה גלים נרחבים – ניסח במאמרו שבספר *קשת של דעות* את מאפייני השיח המזרחי החדש בשנות התשעים:

הישראלית. שלבים קודמים של המאבק המזרחי הקשורים בשלבי כינוס ודיון אקדמי וטקסטואלי אף הם מיוצגים בספר במסגרת הדיון של גל לוי, הסוקר ספר קודם: *מזרחים בישראל*, שערכו חבר, שנהב ומוצפי-האלר (חבר ואחרים 2002). קולות של ספרים מרכזיים קודמים ונוספים מיוצגים במכלול הספרים כמו ספרה של אלה שוחט על הקולנוע הישראלי (שוחט 1991).

השער הראשון של הספר עוסק בעקרונות יסוד לפוליטיקה של זהויות ודן במזרחיות החדשה. התנועה דחתה את ההנחה האידיאולוגית שיהדות וישראליות מותנות בדחייתה של הערביות. היא ראתה את מרכיב המזרח-תיכוניות כתשתית מכוננת בזהות הישראלית, וקראה תיגר על מושג המזרחיות בהאירה אותו כאופן של הבניה חברתית: "המצאה של האשכנזים ויצירתה של הצינונות" (ראו במאמרו של יוסי דהאן, יונה ואחרים 2007, 41). לעומת הגדרה זו המולבשת על היחיד בבחינת אובייקט – הגדרה שכותבים שונים חוזרים אליה בהתייחסם לאופן שבו הפכו מרוקנים, עיראקים, הודים וסורים כולם כאחד למזרחים – אפשר לומר שמזרחיות כהגדרה פוליטית היא אימוץ מודע של הסובייקט את עמדת המזרחיות והיא אופן הצהרה כנגד ההשתקה והדיכוי של המזרחים בחברה הישראלית. אכן, הקבוצה ההגמונית היא המובן מאליה, היא הסדר הנורמלי, האמת החברתית, היא נוכחת בכול ולכן אין לה שם מזהה והשאר מכונן כסטייה או כבעיה, כפי שכותב יוסי לוס; לא מקרי

שהרגע המכונן שכותבים רבים מתייחסים אליו באופנים ובניסוחים שונים ושבו חברי הקבוצה המתויגת "לוקחים על עצמם את התיוג ומבקשים להעניק לו תוכן אחר פוזיטיבי שמטרתו להביא לשינוי חברתי" (ראו במאמר של גל לוי; שם, 51) הופך בסופו של חשבון גם לרגע שבו חברי הקבוצה ההגמונית מחפשים לעצמם שם וחלקם מבקשים להגדיר עצמם כ"אשכנזים" (מאמרו של דהאן; שם, 42).

שני כותבים בספר קשת של דעות מתמקדים בנקודת מוצא אישית החושפת את הצטלבות נעוריהם עם שלבים מכוננים במאבק המזרחי, ובו בזמן הם מביעים גם את החסר בהיסטוריה של המזרח: דודי מחלב, בעל העמדה האקזיסטנציאליסטית המובהקת, מציג את הביוגרפיה שלו כקשורה לבלי התר בעיתוי של ימי נעוריו בזמן פריצת הפנתרים השחורים ומדגיש מאוד את כינון הזהות המזרחית בהקשר הישראלי ככרוך בגזילת ההיסטוריה של המזרחי (שם, 64). בניסוח נהדר הוא חותם: "הייתי מברך על האופציה היהודית הערבית כאופציה שמסמנת את קו האופק המדומיין של כולנו". אם כינון הזהות של מחלב הצעיר מצטלב עם עליית הפנתרים השחורים, כינון הזהות של יונית נעמן מצטלב עם עליית הקשת. אולם בסופו של דבר, בדומה לדודי מחלב, ועל אף הישגיה הבלתי מבוטלים של הקשת, כך היא מתייחסת לנושא ההיסטוריה, שבסופו של דבר הסתכם בהוספת מדורים על המזרח לספרים קיימים: "זו לא בדיוק ההיסטוריה שלנו או: איך לא חוללנו מהפכה" (שם, 70).³

³ חשוב להזכיר כאן את הדיון של אלה שוחט (2005) "שבירה ושיבה: עיצוב של אפיסטמולוגיה מזרחית".

אלכסנדר קידר ומיכה רחמן וכן הדיון של מירב אלוש-לברון, הדנה בהשתקפות מאבק זה בתקשורת הישראלית.

הקשת עצמה לא הצליחה לייצר הכלה של קצוותיה, וכל כותבי המאמרים חוזרים בצורות שונות על מחלוקות היסוד שפילחו אותה בזמן פעילותה, ולבסוף גם פילגו אותה. הקשת הגדירה עצמה "תנועה מזרחית ביעדיה ואוניברסלית בערכיה"; היא איחדה בשמה את מושג הדמוקרטיה והרב-קוליות עם מושג המזרחיות כמבנה המכיל מתח מעצם שמו. מושג האוניברסליזם ושאלת זיקתו למושג הפרטיקולריזם שבים ועולים במאמרים רבים בקובץ זה מתוך ניסיון לנסח את מטרות הקשת ולהגיב להאשמות שהוטחו בה: אופיר עבו דן במתח שבין אוניברסליזם לפרטיקולריזם ומנסה לפרק את ההבחנה הבינארית הזאת ולבחון אופנים מכילים יותר של הגדרת האוניברסליות; הוא מנתח את העמדה הכפולה שנקטה הקשת בעניין מאבק הקרקעות: במסגרת העתירה נקטה הקשת את השיח האוניברסלי אך במסגרת הדיון הציבורי נקטה את השיח האתנו-רפובליקני הפרטיקולרי. שאלת המתח הזה היתה ונשארה שאלה מרכזית בסוגיית הדיבור המזרחי כדיבור כפול. השילוב בין גישה דמוקרטית ואוניברסלית לבין גישה רב-תרבותית, שלבסוף הסתכם בצמצום סדר היום הדמוקרטי של הקשת, מוזכר גם במאמרו של דהאן ובעוד מאמרים רבים, והוא מוזכר גם בתור סוג של ביקורת מצד חברי הקשת

מבחינה זאת אפשר להשוות את הפקעת ילדי תימן מהוריהם, שבה דן רפי שובלי, להפקעת ההיסטוריה; כאן הילדים כנכס הגניאלוגי של העתיד וכאן הזיכרון כנכס הגניאלוגי של העבר – משניהם מופשט המזרחי המשולל מנכסיו.⁴ היעדר ההיסטוריה כרוך גם בהיעדר היהודיות של המזרחי כמאגר ערכי. להיעדר הזה יש גם פן חברתי. משה קריף דן בכך וקובע לבסוף:

תמיד כשניכר באופק שינוי פוליטי רב משמעות המאיים על ההגמוניה אנו רואים כיצד ההון יוצא מתוך המסגרות המוסדיות ויונק מהן את העוצמה האדירה שהיתה בהן. ... כך יוצא שכאשר תשתנה לעתיד לבוא קבוצת השליטה הפוליטית לא יישארו בקופה נכסים ציבוריים שבהם ניתן יהיה לחולל צדק חלוקתי" (שם, 83).

ביקורת הכלכלה אם כן מתפקידה הוא לקרוא להכללת רוחה חברתית במסגרת המדיניות הכלכלית (ראו במאמרו של יצחק ספורטא).

הדיון על הקרקעות הוא אחד המאבקים החשובים ביותר של הקשת וגם המאבק הגדול ביותר שלה שנצרב בזיכרון הציבורי כמזוהה עמה. בהתאם לזה, הוא מיוצג בהרחבה בספר קשת של דעות בקשת של הקשרים: ההקשר של המרחב הגיאוגרפי, ההקשר המשפטי, ההקשר של ארגוני הסביבה וההקשר של הדיון הציבורי. מלבד זה, הוא מהווה ציר מרכזי שאליו נדרשים באופנים שונים הדיונים של רות חננאל, נטע עמר, אביגדור פלדמן,

⁴ לנושא ההיסטוריה של המזרח הוקדשו שתי קבוצות מחקר שקיימתי במכון ון ליר בירושלים בשנים 2005–2007: "המזרח כותב את עצמו" ו"הפיט כצוהר תרבותי". אסופות מאמרים פרי עבודת הקבוצות נמצאות בהכנה לקראת פרסום. בין חבריהן היו מאיר בוזגלו, סמי שלום שטרית, אמנון רז קרקוצקין ואלמוג בהר.

עצמם על המתח בין הצהרותיה לבין המציאות החברתית בתוך התנועה (ראו במאמרה של הנרייט דהאן כלב).

בשל מרכזיותו של הדיון במאבק על הקרקעות, כמה מאמרים בקובץ הקשת מתייחסים לנושא המקום: מאמרם של שולה קשת ויואב מאירי על הדרום מסרטט בקווים אחדים את התופעות האופייניות לערי פריפריה ולדרום תל-אביב כפריפריה של המרכז, בתוך זה; תיאורים אלה חוזרים גם במאמרה של זמירה רון. מושגי המקום המזרחי, הפריפריה והמזבלה כרוכים זה בזה, תיאורים אלה של דרום תל-אביב כפריפריה של מרכז אורבני משיקים לתיאור העיר באר שבע בספרו של איתן כהן באר שבע: העיר הרביעית (2006), ובספרי בעין החתול (2008). דומה לקולותיהם של ספרים אלה הוא מאמרם של קשת ומאירי, המדגיש את הפוטנציאל הרב-קולי הטמון דווקא בשולי המרחב העירוני ובקיומו הצבעוני של הספר האורבני, ואת האפשרות לכונן דרכו מעין מרכז חדש.

הבעיות החוזרות ונשנות לאורך הקובץ ובשערי השונים מדגימות יותר מכול את בעיית היסוד שנמצאת בתשתית המאבק, זו שבוטאה במאבק הקרקעות כמתח בין צורת הפנייה כלפי הדיון הציבורי ובין הדיון המשפטי (שאותו מנתח עבו), אך בדרך כלל היא לובשת את דמות המתח שבין הדיון האינטלקטואלי לבין שפת הדיבור עם המזרחים בשטח.

אחד הטיעונים החוזרים הוא הקושי של אנשי הקשת לתקשר עם "קהל היעד", להשפיע עליו ולהפעיל אותו. הקושי "להתחבר לשטח" נזכר אפוא בכמה מאמרים, בהם מאמריהן של סיגל הרוש ושל גלית ספורטא.

דומני שאת סוגיית ההתחברות לשטח

יש להעמיד בהקשר של אחת ההשפעות הקולוניאליות הקשות והאופייניות ביותר לסצינה הייחודית של המאבק המזרחי בארץ: העמדה של שיתוק וקהות חושים, שהיא המאפיין המשלים של זהות מכווצת בשם הלאומיות. חלק ממושאי הקולוניאליזם חווים את המצב של "ההעתק הקולוניאלי" באופן רב עוצמה הרבה יותר מן "המקור הילדי" כפי שכותב יאנג (2009) בעקבות עיוניו של פנון (2004); ומודוס נוסף שאציע הוא "ההחזרה הפנימית"; כלומר היות העתק דהוי מול זהות המקור המדומינת, וזאת בשל הסצינה הייחודית בארץ: שותפות היסטורית רלגיוזית עתיקה בחזון גאולה שהומר לשפה לאומית. זו תופעה ייחודית שבה הנכבש מאמץ את הכובש בקצוות הזהות שלו מתוך מחויבות למה שלדעתו הוא ציר זהות משותף הכרחי לשניהם — והתוצאה של זה היא מערכת גבולות רחבה הרבה יותר. אם כן, בעצם דווקא הנכבש הוא שמפתח סוג של תרדמת, אטימות וקהות חושים לגורלו. לכן הציבור "בשטח" או שהוא קשה מאוד להפעלה או שהוא מתקומם על כל סטייה מן הסט הלאומי-רלגיוזי.

השאלה המעמדית, מתוך הנחה שהעבודה קובעת ומגדירה את הקיום המעמדי, כמעט אינה זוכה לדיון מיוחד בספר קשת של דעות ומיוצגת בעיקר בדיונה של נורית חג'אג' על סרטה של טלי שמש. מאמר זה מפתח דיון מרתק בשאלת המרד והפיטורים, ומלבד זה מהדהדת בו שאלת כיליונו של ים המלח כ"נוף" שנעלם. ההד מבליט כי בעיות המזרחי הן בעיה אחת, וכי הן מעין נגטיב של כל העשייה החיובית. הנוף מבטא בתוכו את חורבן ההתייחסות אל הנוף האנושי ואל נוף האדמה, מבחינה זו ההתאמה מלאה.

בשאלת החינוך נוגעים מאמריהם של

האזור" (יונה ואחרים 2007, 248). גלית ספורטה טוענת שהקשת, אשר הרחיבה את הדיון הציבורי בנושאי זהות, כלכלה, דיור וחלוקת משאבים, איבדה את מעמדה הציבורי משהמשיכה לשמור על ההפרדה בין חברתי למדיני גם כאשר פרצה אינתיפאדת אל-אקצא. במצב עניינים זה ההגבלה המתמדת שהגבילה הקשת את עצמה מלעסוק בשאלות מדיניות ביטאה התאמה לתזה המדינית שלפיה יש להפריד בין החברתי למדיני; כך הקשת בכל זאת הצטיירה בציבור כארגון שמאלני ופוסט-ציוני עקב פעילותם של כמה מחבריה בתור יחידים, בעוד שכתנועה היא פעלה במנותק מן השאלה הפלסטינית ומשאלת קיומו של קולקטיב יהודי במרחב ערבי. הבעיה המגדרית והשאלה של קהל היעד של התנועה נדונה במאמרה של דהאן-כלב, המנתחת שלושה היבטים של הדרה: היבט מגדרי, היבט גיאוגרפי והיבט של השיח הפנים-אתני (מרוקני, עיראקי וכו'). היא טוענת שלב הבעיה אז היה "המאמץ הבלתי פוסק לשרוד במרכז ולפעול למען קבוצות שחיות בפריפריה בשעות הפנאי ובצורה התנדבותית", כלומר בקושי לגבש פרקטיקה של אקטיביזם פוליטי. מאמרו של יעקב ידגר, המנתח את העדפת ש"ס על ידי הציבור המזרחי, שם את הדגש במה שנתפס בעיני רוב המזרחים כדרישה לנטוש יסודות מרכזיים של זהותם. יש להוסיף שרבים מן המרכיבים שאימצה ש"ס הם מדומיינים,⁵ אבל הדחיפה אל המדומיין בלתי נפרדת מן המצב של ההעתק הקולוניאלי: דוהה בשמש הלאומיות ומחדד צבעיו תחת ההדתה. שלושת הספרים משלימים ומאזנים זה את זה. יחד הם מהווים מכלול טקסטואלי ובו

אילנה יונה וסמי שלום שטרית. החינוך הוא פן מרכזי ונהדר של העשייה המזרחית שקדמה להקמת הקשת. שטרית מבקש להגדיר את הבעיה של החברה הישראלית כבעיה ציונית אשכנזית בעזרת חקירת הלובן. הוא מתמקד בחומות החינוך – בהיותן משל ומגדיר של כור ההיתוך בחינוך – כתהליך של הפרדה מתמדת, ביקורת האינטגרציה כמו גם ביקורת תוכנית הלימודים, הן מצד תכניה ומגמת הברלנות שלה והן משום כך שאין בה שום היבט קונפליקטואלי. בצדק הוא מתריע על הסכנה של רב-תרבותיות דמוגית. מבחינה זו, החברה הישראלית עוד רחוקה מלהגשים חזון אמיתי של רב-קוליות, ולמעשה, ככל שגובר השיח הרב-קולי כן מתרחבת מעטפת האחידות וקוברת תחתיה את הרב-תרבותיות האמיתית, שעדיין אינה קיימת ולא תהיה קיימת אם לא נתאמץ לכונן אותה.

השער האחרון בספר מוקדש למחלוקות שליוו את הקשת הדמוקרטית המזרחית. יכולת ההכלה של התנועה מסרטטת את הקצוות של הקיום של מה שהוגדר כ"מזרחי" ואת יכולת ההכלה שלו: השער האחרון עוסק ביהדות ובשאלה אם וכיצד יש מקום לעקרונות דתיים ומסורתיים בתוך התנועה, ועל כך כותב מאיר בזוגלו. על שאלת היחס לערבים המוסלמים כותב נביה בשיר, שהיה חבר בקשת בראשית דרכה ותמך בהחלטתה למקד את מאבק התנועה בסוגיות הנוגעות אך ורק למזרחים. הוא מגדיר את החובה לחקור את העבר של היהודי המזרחי כחובה שאמורה לנסח "אופק מוסרי חדש ליהודים ולערבים כאחד המעניק סיכוי לאמנציפציה פוליטית ותרבותית לכלל עמי

⁵ עיינו במאמרו של דוד סורוצקין (2006) 'ש"ס: יצירתה של קהילה ספרדית רסטורטיבית'.

בזמן משקפים את החסכים ואת ההשלמות שבכל שלב במאבק. לא מקרה שתחום העבודה, שהוא התחום המיוצג פחות בספר *קשת של דעות*, מהווה את ראש החץ של המאבק בספר *לאחוזי*. בקובץ *קשת של דעות* התוצר הספרותי תואם את המעמד החברתי של הכותבים, המשקפים בעיקר חתך של אקדמאים אינטלקטואלים מזרחים, גברים ברובם. כאשר יש בקובץ זה התייחסות למעמד – היא שולית ובדרך כלל מובעת רק דרך תיאורים של פעילים בשטח, בעיקר בעדותו של ראובן אברג'יל על צמיחת הפנתרים השחורים, שאכן היתה תנועת מאבק מעמדי חברתי חריף. קולה של ויקי שירן הוא היחיד בספר שנוגע בדיון על פמיניזם מזרחי, ובתוך כך היא מזכירה את העובדה הבסיסית המכבידה על מאבק זה: שהפמיניסטיות הישראליות הנאבקות בהקשר אחד על חירותן נתונות בו בזמן לדיכוי בהקשרים מרכזיים אחרים בחייהן.

במובנים אלה, הכתם העיוור בכל שלב ושלב במאבק המזרחי הוא המקום שממנו נולד המבט הצלול הבא, שמבטא את השלב הבא של המאבק, ובהתאמה – ההיעדר של הספר הקודם הוא האתר של הספר הבא וכך כל ספר מכיל את הספר הבא. גם שיח הדמויות או גיבורי התרבות בין שלושת הספרים נשמר; כך למשל, יהודה שנהב כדמות פותחת במאבק תנועת הקשת, מופיע באופן סימבולי כדמות חותמת ב*מהזודות זהות* כאשר שבא סלהוב בוחרת לעבד את זהותה המזרחית בזיקה אליו. את זאת היא עושה באמצעות מערכת מושגים הקשורה לדיון ב"שם האב" שאותה היא מותחת לדיון ב"ליל אב", כלומר ליל החורבן (בקונטציות לליל תשעה באב) ומבטאת בכך את המתח בין שכחה לזיכרון הכרוך בזהות המזרחית. המתח שהנרייט דהאן-כלב מתארת

במאמר הפותח את הספר *לאחוזי* מהותי לעניין זה. תיאורה נכתב בשפה חסכנית ודייקנית, ומתוך מחויבות רגשית. דהאן-כלב מתארת את לידת תנועת אחוזי מתוך שילוב בין תנועת פועלות לבין תנועת פמיניזם מזרחי, ומראה שהמתח בין המאבק הפועלי לבין מאבק הזהות היה יסודי לראשית קיומה; באשר לזה האחרון היא מדברת על רצון "לעסוק בפוליטיקה של זהויות דרך תחומי העניין של החברות המשכילות יותר, אלו שעסקו בספרות, באמנות ועוד. הן תבעו במפגיע לתת ביטוי לרצון בהתבוננות פנימית על עצמנו ועל זהויותינו דרך המדיה שעסקו בה" (ליר 2007, 58) תיאור זה של דהאן-כלב מקרין לא רק על התפלגות המגמות בתוך תנועת אחוזי ולא רק על התפצלותה לשני צירי מאבק אלה, אלא מבשר בו בזמן את השלב הבא של המאבק המזרחי כפי שיתבלט לא רק בפעילותה של תנועת אחוזי, אלא גם באופן כללי בדור הבא של אמנים צעירים, כפי שמתבטא כבר בספר *מהזודות זהות*. אכן הקובץ *לאחוזי* מכיל בתוכו שני קווי דיון מרכזיים. קו אחד הוא דיון בעבודה, המכונה בספר "משנת פועלות", ואת הקו השני נכנה כאן "משנת אמניות", כלומר זהות שקשורה בייחודיותה של ההבעה העצמית בסוגי מדיה שונים, ובאופן שצורה ותוכן שלובים זה בזה.

אני סבורה כי מאבק מתנסח באמצעות הז'אנר של עדות באחד משני המקרים הבאים: או בהקשר טראומתי של עדות על הממשי כאסון, או בהקשר שבו המאבק כבר הפסיק לפעול בציר חיצוני והוא מנסה לפענח בעיית זהות פנימית; בספר *קשת של דעות*, המתעד את השלב השני של המאבק המזרחי, מועט משקל העדות באופן יחסי ובהתאמה עם המיקום האינטלקטואלי, האקדמי והגברי. ב*לאחוזי* העדויות בחלקן

הגדול קשורות לרובד הממשי של התנאים החומריים והמעמדיים של החיים; בתהודות זרות, המתעד את השלב של הדור השלישי (אך הרביעי למאבק), העדויות קשורות בזרימה של הזמן דרך הציר הבין-דורי ובאופן שבו הסבל שהיה מנת חלקו של הדור השני הפך למשקעי החסימה אצל הדור השלישי וגם לכוח ההנעה היסודי שלו.

העדויות בלאחוזי צומחות מתוך משנת הפועלות: דורית פנקר במסמך עדות נפלא על העבודה במלונות באילת; מיה סייפן על חיים מהבטחת הכנסה במצפה רמון; אביגיל יפרח על המאבק של מתפרת העצמאות במצפה רמון. את הדיון בעולם העבודה משלים באופן מעניין מאמרה של קלריס חרבון, שכן בדבריה אין רק עדות על זהות משפטית, אלא עדות על מקומה שלה כאדם וכאשה העובדת בתחום המשפטים, המכוננת מחדש את עולם העבודה שלה ומשתיתה אותו על ערכים של שליחות קיומית, לאחר שהערת הלקוחה אליה "אנחנו כמו העבדים השחורים באמריקה" מותירה אותה המומה. ולא רק עבודה בחוץ בשכר נדונה כאן. העבודה בפנים, עבודת הבית, עבודת הניקיון שאליה נדונה האשה, אותה עבודה שצמודה להבניה של נשיות, אישיות ועבודת כבר מילדות; עבודת הניקיון בתוך תחומי הבית כצורה של הבעת אהבה וקבלת אהבה – חודרת לקרביים של הזהות והכמיהה לאהבת אם בטקסט נפלא של נינה מזרחי. גם תיאורה של אלמז פנטה את ההגירה האתיופית ואת סיפור הגירתה הפרטי מסופר דרך העיניים שלה בתור רכזת קליטה ועובדת בשתי"ל. היא מתארת את מאבק

ההישרדות וההשתכרות הפרטי שלה. ומתוך כל אלה מתואר גם הניסיון לפרוץ את המערכות הרגילות ולהשתית מהלכים חדשים של עבודה. למשל, פרויקט הבישול שמתארת יוספה טביב כליף, שהחלה בו בעידודה של ויקי שירן, לא רק מבטא את העצמת הנשים מתוך משאביהן שלהן אלא גם מצטרף למהלך כללי של שימוש במשאבי ידע נשיים כמו רקמה, תפירה וקדרות. לעומת תקופת ראשית המדינה, שבה השימוש בנשים במעין פרויקטים מעין אלה שימר את המבט האתנוגרפי הפולקלוריסטי על המזרח, וכפף למבט הלבן הן את הכוח המייצר והן את ההון הסימבולי שלו – עתה היעד הוא להפיק מוצר הקשור לביסוס העצמי הנשי המזרחי ולא לכיפוף.

להערכת, תיאור טוב ומובחן של תולדות וכרוניקה של מאבק נמדד במידה שבה הוא מסרטט בבהירות את התזוזות במוקדי המאבק לאורך ציר הזמן. ואכן אם נבחן את שלושת הספרים לאור עיקרון זה, בהיותם משקפים את השלבים האחרונים של המאבק המזרחי,⁶ נראה כי הם אכן משקפים טרנספורמציות ותזוזות ברורות במוקדי המאבק של הזהות, שאף מתבטאים דרך הפילטר השונה המסנן אותם. בפמיניזם העסוק במעמד הפועלות הפילטר הוא המקום הקטן: הבית, החלל, הדירה, הרחוב, שולי העיר; המקומות שמנקים ומשפשים. בהתאם לזה, חללים אלה הולכים ותופסים מקום בעבודות אמנות ובתערוכות. חוץ מעצם הדיון על תוכני הזהות המזרחית המלווה את כל אופני המאבק, הרי עיקר מאבק הקשת – אם נתאר אותו בהקשר של דיון זה כשלב הראשון –

⁶ על תולדות המאבק המזרחי ראו שלום-שטרית 2004.

כפי שהוא משתקף גם בספר, היה המאבק על הקרקע הציבורית, האדמות הממשיות. בשלב השני, המאבק הפמיניסטי צומח מתוך המרחב המופשט הממסגר את עבודת/עבודות האשה ומופנה בהתאם לפילוס דרך למקום שתתפוס האשה במרחב הציבורי. ואילו בשלב של הדור השלישי הזמן הוא העומד לדיון והוא נע מפירוק החלל הפרטי, בעיקר בית ההורים, בתור המקום המרכזי שבו נשברת ושבנו מעובדת מחדש הזהות אל מקום מדומיין אקסטריוטוריאלי כמוקד לכינון זהות חדשה.

בקשת של דעות ובמהודות זהות רוב הכותבים שייכים לאותו חתך מעמדי. הספר הראשון מייצג בעיקר אינטלקטואלים ואקדמאים והשני מייצג חתך גיל צעיר יותר של אותו מעמד ובמהתאמה עולה גם מספר האמנים בתוכו. בספר לאחותי אין חתך מעמדי אחד אלא המכנה המשותף הוא תודעה מעמדית אחת, תודעת המאבק המעמדי. בלאחותי משתתפות כותבות המעוניינות בעיקר במחקר, ומדגישות את הצורך באסטרטגיות מחקר חדשות של הקטגוריה המוגדרת כנשים מזרחיות בישראל (כך עושה למשל פנינה מוצפי הלר במאמרה). ההיבט הסטטיסטי, אשר במאמרה של הרצוג נדון ככוח המיון של ההגמוניה על ידי עצם עיצוב תוכני השאלון – נדון ממבט אחר אצל איריס זריני, הבוחנת את שאלת הפרופסוריות המזרחיות בישראל. נקודת המוצא שלה היא ניתוח של סטטיסטיקות על השיעור האפסי של נשים מזרחיות באקדמיה; היא מציגה נתונים ובוחנת את אופן ניתוחם. זהו מאמר המשלים

את הצעקה העולה ממאמרה של סמדר לביא, שלא זכתה למקום הראוי לה באקדמיה בארץ, בספר *קשת של דעות* (יונה ואחרים 2007, 203). תופעות הנדונות במבודד בספרים השונים ולדעתי יש לאחד את הדיון בהן כאברים משלימים של אותה מערכת הן שאלת מצב הנשים באקדמיה לעומת הנוער המזרחי בתיכון. אם נשווה את התיאור של נשים באקדמיה כפי שהוא עולה במאמרה של זריני אל מצב הנוער המזרחי בבתי הספר התיכוניים (על זה האחרון ראו בספר בחיבורה של אילנה יונה; שם, 191–192) כי אז תבטא ההלימה את הפיגור הבלתי משתנה של המאבק המעמדי הנשי אחרי המאבק הדומה לו בחברה הכללית. מה שהיה נכון לגבי נערים בבתי ספר תיכוניים מקצועיים בשנות התשעים נכון לגבי נשים באקדמיה בימינו, עשרים שנה אחר כך. העובדה המשתקפת ונבדקת בכמה מאמרים היא כי שכבות מודרות ומופלות מצליחות יותר בלימודים מקצועיים בדרך כלל, מלבד הניתוח הנכון ללא ספק, המסתמך על העובדה שהן מנותבות אליהם מלכתחילה,⁷ הייתי מציעה לקשור זאת בכך שהשיח ההגמוני מושתת באופן מאוד חריף על תבניות שיח ומלל.⁸ החדירה אל השפה היא אפוא הניצחון הראשון של הסתננות אל מעבר לקווים ולכן התחרות בתחום היישומי, שבה המתמודד פטור ממבחן ההבעה המילולי, קלה לו יותר. השפה היא היא כלי הנשק של ההגמוני והיא גם חומת אי-החדירות שלו. נושא השפה נדון מנקודת מבט של בחינת שימוש הגמוני בשפה אצל נשים במאמרה של אסתר עילם. עילם מציעה

7 ראו את מאמרם של יוסי יונה ויצחק ספורטא (חבר ואחרים, 2002, 68–104).

8 ראו את דיונו של פנון על השחור והשפה (פנון 2004, 14–26).

לנשים החולקות את המשאב ההגמוני "להרגיע" וליצור חלל בתוך השפה לנשים מקבוצות לא הגמוניות. מאמרים אחרים נוגעים גם בשפה – אם בעוד תגיות והגדרות הקשורות בחומות השפה (ויקי שירן על "בא לי לצעוק אני פרוחה") ואם בעיוורון שהיא מייצרת (אילנה סוגבקר על עוני). תיאורו של אלמוג בהר *מתבודדות זהות* הוא תיאור יסודי של זהות מתוך שפה.

הספר *לאחוזי מלווה בשירה*, לעתים בוטה, של משוררות כמו ברכה סרי, שירה אוחיון, יודית שחר, נטלי ברוך, אסתר שקלים ואיריס מזרחי. שירה של מזרחי מעורר תחושה של התכתבות עם "פסח על כוכים" של אבות ישורון – אם במודע ואם לא. זה המרחק שבין כתיבה ב-1948 על דיכוי הפלסטינים באמצעות מטפורה של פסח ובין כתיבה ב-2005 על דיכוי האשה. יש שמקצת השירה הצעירה מעוררת תחושה כאילו למרות הניסיון לכתוב מן הקרביים, המרכיב התיאורטי הכרוך בה גבוה מדי ולעתים עד כדי כך שהפואטיקה כורעת תחת עול האורייטנליזם שממנו היא מנסה להשתחרר. בספרי *בעין החתול* (2008; וראו גם פדיה (2009) הגדרתי את הבלוק כמקום שבו מתעבה הזמן של המדוכא; עיבוי זה הוא האופן הבלתי מודע שבו מסורות, תפיסות, טעם, ולמעשה מבנים מודעים פחות או יותר של הסדר הסימבולי הופכים להיות הבסיס לאופיו של מקום כפי שהוא ניכר בכליו, בחפציו, בתמונותיו, בריהוטו ובקצרה – באטמוספירה שלו, וכן גם הבסיס לחיווי אסתטי / לא אסתטי; בעל טעם טוב או קיטש וכו'. לעומת עבודות האמנות של הדור הצעיר, שחלקן

פונות במובהק לחללים, לכלים ולחפצים של ההורים (Pedaya 2008), כפי שאפשר להתרשם מתערוכות מרכזיות שאצרה למשל שולה קשת,⁹ הרי קטע קצר במאמרו של סמי ברדוגו חושף היטב את תחושת ההשתאות הראשונה למול הסדר הסימבולי של ההגמוניה, הביקור הראשון בקיבוץ:

עכשיו ראיתי מולי איך הם עושים את זה. אזרחי הקבוצה המאורגנת שסגרו את עצמם בערכים שוויוניים ובמסירות התיישבותית יצרו חללי ישיבה רגילים וצנועים ושילבו אותם במשהו מודרני. כך למעשה הם הפכו להיות הישראלים הנכונים, בדיוק כמו בסלון שראיתי. כל הבית תפקד לפי אותם חוקים של רהיטים וצורות ישרות ומתעגלות. ...הנחתי את התיק הפרטי ורצייתי לנשום רגע, לתפוס מה קורה בבית כזה ואיך צריכים להתנהג בו (שמואלוף ואחרים 2007, 65).

למידת הסדר, למידת הכלים, מאפיינת את השלב השלישי של המאבק שעסוק בניסוח מודע פחות או יותר של כלים חדשים, סדרים חדשים ושפה חדשה:

והמשפט הזה של אודרי לורד שכלי האדון לא יפרקו את ביתו של האדון מתאים גם שם, והרגע הזה שבו מתברר לך שאת שוב נמצאת במקום שבו משתמשים בכלי האדון הוא רגע כל כך קשה של אכזבה, ואת נותרת כל כך רעבה בתוך זה, ובא לי פעם אחת לקבל הזמנה רשמית כזאת בדואר, עם כרטיס שאני אפתח אותו ואגלה שכתוב בו: "בואי מאמי לאכול, זה כלים אחרים" (שם, 146).

⁹ ראו הערה 2 לעיל.

כפי שכבר הדגשתי, מנקודת המבט של תיאור כרוניקה של מאבק – הקשת עסקה יותר בקרקעות כמקום ממשי, אחותי התמקדה ומתמקדת בפריצה למרחב ציבורי ואילו בשלב המאפיין את המאבק המזרחי כעת – עם התבלטות היצירה של הדור השלישי שמתמקד בבירור זהות עצמית – מודגשת התנועה בזמן. הזמן הוא הפילטר העיקרי שדרכו מסתנן המצב המזרחי. אולם חשוב לציין שהזמן הדינמי הזה עסוק ברגע שבו נגלה הזמן הסטטי. יש נקודה שבה זמן שהרחקנו לכת ממנו, שנתפס כמצב קיום אבוד, הופך למקום שרוצים לחזור אליו וזו תופעה המאפיינת דווקא את הריחוק והולמת את הדור השלישי. כשהיא עולה, גובר בהתאמה החיפוש אחר נקודת עגינה במקום מדומיין אקסטרטוריאללי לארץ ישראל, המזוהה עם המעשה המדיני הציוני ששיתק את דור ההורים.

את תופעת הדור השני אפשר להדגים דרך התייחסותה של דיקלה לשמיעת המוזיקה הערבית של הוריה: "כשהורי שומעים את השיר הם לא חווים אותו בהווה. השיר לא קיים בהווה. הם חווים את העולם שהיה ונעלם ואת ההורים שלהם; השכונות; החאפליות; הנעורים שהלכו ונמוגו" (שם, 57). לעומת זאת אפשר לומר שהדור השלישי מבקש לכונן את המקום האבוד כהווה ולחוות אותו כהווה, ומכאן ריבוי הנסיעות למקומות שונים הצריכים למלא את תפקיד המקור המדומיין או האבוד.

תופעה מעניינת היא סוגת הכתיבה המסתמנת בשלושת הספרים. בספר קשת של דעות רב משקלם של מאמרים הכתובים לפי

קודים אקדמיים, ואילו רק לעתים נדירות, וכסוג של אמירה בסוגריים, המוען מרשה לעצמו להתייחס גם לזהותו העצמית, כפרנט נוסף. בספר לאחותי כמעט אין דיון שאיננו יוצא דרך ה"אני" – האני של הפמיניזם המזרחי שמציב את עצמו כמרכזי בכינון שיח ביקורתי אקדמי ואינטלקטואלי. הזהות העצמית אינה רפרנט נוסף אלא הפונקציה הדומיננטית של השדר (כלומר, הפמיניזם המזרחי), ובהתאם לזה היא נמצאת במינון גבוה מאוד בכל אחת מן הפונקציות האחרות של השיח: המוענת, הנמענת, הקונטקסט והפונקציה הפאטית של השפה (כלומר שמירת מגע באמצעות מלים או חזרות מוגברת מאוד, גם כן כצורה של תמיכה נשית וחזרה על שפת אם).¹⁰

אחד המאפיינים הנוספים של הסוגה הוא הכתיבה בגוף שלישי על ידי בני הדור השלישי, במיוחד אלה שאינם שלמים עם הגדרה סגורה של זהות זו או אחרת, בוחרים בכתיבה חמקמקה הנוגעת לתיאור עצמם בגוף שלישי, או לשיבה אל עצמם באמצעות אדם אחר, המתואר בגוף שלישי. בתהודות זהות שבא סלהוב כותבת על זהות דרך הכתיבה על דמות אחרת – יהודה שנהב; שמעון אדף כותב על עצמו בגוף שלישי מתוך המבט של אמו; סמי ברדוגו מבטא את זהותו באמצעות התנועה מול נער אחר, שאול, בן קיבוץ הסמוך למושב שבו גדל, ומתאר את הכניסה של המקום שלו, כמו הכניסה אל הסוד ובעצם אל מפתח ההבנה של הקידוד. בהקשר זה אפשר למקם גם את בחירתה המעניינת של קציעה עלון בלאחותי (בשילוב של טכניקת מבדה וביוגרפיה) להתייחס למזרחיות באמצעות

¹⁰ דבריי אלה קשורים לפרדיגמות של יאקובסון (1986) בשילוב עם עיונה של קריסטבה בסמיזי.

ירושלם כלל? ואיך היא עוברת? וממי למי? שכן לאחר שנתחולל השבר התהווה מצב שבו המסורת הפסיקה למסור את עצמה באופן בלתי מודע לאקט המסירה (מצב זה התהווה גם בחילון האירופי), וכעת היא בזה לעצמה ואף סולדת מן הניסיון למסור או לקבל, בשל המבט החיצוני עליה שאליו היא ערה. נשאלת השאלה לא איך מוסרים אלא איך לוקחים בשנית; אחת התופעות היא הישענות על דמויות ייצוגיות כסוג של גשר למקום שבו נתחולל שבר הזהות, כמו לוח תומך שמחבר שני שברים; כך סיגלית בנאי ואלי שגיא ביזאווי נעים בביקורם בקהיר כלפי נגיב מחפוז עם מסר משוון סומך. הסופר הגדול שכתב על סמטה בקהיר בשכונת אלי-ג'מאליה שבה נולד אביו של אלי בעצם מהווה ערובה לסוג של זהות יהודית שהיתה.

סוג זה של פרובלמטיקה הולך וגובר עם ההתקדמות אל תוככי הקונפליקט הפנימי, כי לאורך המסע על הציר הבינ-דורי ובתוך השחיקה המתמדת של תהליכי ההגירה – הדור השלישי ממוקד יותר בהבנת עצמו ובפתיחה מאוחרת של יחסיו עם דור ההורים או הסבים, שאכן מופיעים במינון גבוה מאוד בין דפי הספר. למשל, שפת אם של איריס ארגמן מוקדש לשתי הסבתות שלה. נעמה גרשי כותבת על הוריה. מתי שמואלוף על אביו, עם מותו. שמעון אדף על אמו:

לנו כבר היה אבוד. אבל אתם, אל תחזרו על הטעויות שאנחנו עשינו. ... ייתכן שאז הבינה שנגלה לה האדם שיהיה כל שארית חייו, על כוונותיו, על עלבוננו המתגלגל בכעס חרישי. שרק כך היה הבן שלה. ומחשבה מפוחדת חלפה בה, אלה הפנים שיסתיר מעתה ואילך. ורק פנים אלה תוכל אי פעם לאהוב" (שמואלוף ואחרים 2007, 23).

הדיון בדמותו של דודי מחלב. כתיבה כזאת מאמצת במודע ממד ערפילי וסתום הנלווה לאופן הכתיבה, כחושף לא חושף, וכסוג של מנגנון הגנה על הכותב שקשה לו לקרוא לדברים בשמם. כזה הוא מאמרה של שלומית ליר בספר *לאחוזי*, המספר על הוריה, וכמו נענה לא נענה לתיאור הקונקרטי הישיר של משמעות ההיות מזרחי. כתיבה הנעה מול דמות בגוף נסתר בוחרת לפעמים גם את אסטרטגיית הכתיבה של עימות ניגודי, כמו במאמרה של זמירה פורן ציון, המעמת תרבויות באמצעות ביקור עיתונאית עם שערות זהב בבית ילדות מחוננות, שחורות עור ושיער, או מאמרה של סיגלית בנאי, המנסה בו בזמן להפנים ולהחצין, לחוש ולהתעמת עם לבישת הרעלה.

מול ערפל של גוף שלישי זה שהוא כעין מנגנון הגנה של האני הפרטי, עת שהוא גובה עדות מעצמו ובו בזמן מנסה להסתיר את עצמו, עומד מאמרה של סיגל נגר רון, המציע ניתוח נרטיבי של רגע כינון הזהות של הפמיניסטית המזרחית. אפשר להרחיב ולומר שבבסיסה של כל תודעה מזרחית ערה טמון הפצע של רגע העימות בין המבט החיצוני והפנימי על הקיום המזרחי.

רוב המאמרים מציעים כנקודת שיא שלהם ברגע זה או אחר אמירות בעלות ערך מניפסטי בעבור כותביהם. בניגוד לשלב הראשון של תנועת מחאה, המשתקף בספר *קשת של דעות*, שבו העיסוק הוא במניפסט הכולל – במאמרים אלה שלובים סיפורים ולעיתים גם שירים. הסוגה השכיחה ביותר בכל הספרים היא סוגת העדות, והמינון שלה הולך וגובר לאורך שלושת חתכי הדיון של המאבק המזרחי.

בשלב זה של הדור השלישי מוקד מאבק הזהות מצוי בשאלה התרבותית. האם נותרה

גם בספר *לאחותי* – שמחבריו מבוגרים יותר – יש דגש חריף על ההיבט הבין-דורי. דבר זה מדגיש שוב את השוני ואת הפיגור המתמיד בכרוניקה של מאבק בין זו הכללית לזו הנשית. מטבעה, כתיבה של נשים שמה דגש חזק יותר על ההקשר הבין-דורי: דולי בן חביב, עליזה פרנקל, יעל משעלי, שרה לחיאני, שולה קשת, נטלי ברוך וורד מדר – כולן נוגעות בהיבט של ההעברה הבין-דורית, שבהקשר הנשי – המבקש לו תמיד משענת חלופית להגמוניה החברתית – היא תמיד חושפת את מקור החולשה או העוצמה של אשה מסוימת, בהתאם לחוליות ההעברה שבהן היא קשורה.

ככלל, נראה שמרכזית הרבה יותר היא החשיפה של יחסי אמהות ובנות. יעל משעלי כתבה טקסט נפלא כמכתב אל אמה; שרה לחיאני, אמה של טלי חתוקה, מוסרת עדות יבשה-נרגשת על בתה. ורד מדר דנה בתבניות של קינה אצל נשים יוצאות תימן. המקרה המורכב יותר של זוגות ממוצא שונה מתגלה בעקיפין ודרך מסכים בתיאורים של דור הבנים (אצל נעמה גרשי על הוריה *בתהודות זהות*), דרך התעסקות בתחושת הילדים (אצל עליזה פרנקל ב*לאחותי*). פחות נדונה או שמא נעקפת בזהירות היא התופעה של הנישואין כאופן של חציית הריבוד החברתי, ככניסה לאחד האתרים המרכזיים של כיבוס הזהות, שכן חשיפה מהותית וכואבת של דיכוי בחיי נישואין דורשת הרבה יותר אומץ ונכונות לחשיפה אישית. מאז התעודה של סמי מיכאל ב*שווים ושונים יותר* (1974) לא רבים ניסו להתמודד עם כך, אך אין ספק שגם בנושא זה קיים הפיגור המהותי בסינכרון בין הנשי לגברי (נשים ממוצא מזרחי מעוכבות יותר בנישואים מעורבים, כלומר מאבקן לביטוי

כל קודקודי הזהות שלהן בתוך המסגרת הזוגית קשה יותר).

בתהודות זהות בולט הרבה יותר הצורך באתר זהות מדומיין שונה; גם בנדון זה אפשר להצביע על נקודת כובד משתנה לפי טעמים ונטייתם של הדוברים. אחד הכיוונים העיקריים בניסיון לייצב טריטוריה של זיכרון שנמצאת בתנועה הוא ניסיון למקם אותה מחדש. בקטגוריה זו של חיפוש אחרי מקום נמצאים סיגלית בנאי בתנועה לקהיר ולאיסטנבול; ואדמית פרא נשענת על סיני:

השלמה עם זהותי המזרחית, תחושת רוגע של אחר המסע, מצאתי בסיני. בסיני הרגשתי תחושה לא מוסברת של חמימות ביתית. התמזגתי עם המדבר שדיבר אלי בשפת הצלילים שהכרתי ממקום רחוק ועם זאת כה קרוב. ירדתי לסיני בכל הזדמנות אפשרית. הכרתי שם חברים מצרים, בדווים, ירדנים, שמעתי לראשונה את אום כולת'ום וקראתי את ספרה של פאוזיה אסעד המצרייה (שמואלוף ואחרים 2007, 166).

המקום הערבי שנתגלגל אל הישראליות בגלל מלחמה וכיבוש הופך לאתר המפגש עם זהויות אחרות – כך למשל מתאר ראובן אברג'יל את אפקט המפגש של ילדי מוסררה עם העיר העתיקה. דודו בוסי חריג ביישוב התנועה בין שני אתרי זהות מרכזיים אחרים: הצבא וגרמניה. החשיבה המעמדית החתרנית שלו באה לידי ביטוי מעניין בהצלבת כל אתרי הזהות האלה ובמשחק מודע בהם. כתיבה בגוף ראשון על תהליך הזהות מאפיינת את מי ששלם עם האופן שבו הוא ממקם את עצמו מבחינה חברתית ופוליטית, ובתור שכזאת מתבלטת כתיבתו של יחזקאל רחמים.

השלב הקודם תוך כדי יצירתו את השלב הבא. התבוננות כוללת במצב המזרחי מתאפשרת מתוך היריעה הרחבה שפורסים שלושה ספרים אלה. התייעוד של תנועות, שלבים ומגמות במאבק המזרחי, החשיפה הכנה של משברים ושל כישלונות – בכל אסופה בפני עצמה מהדהדת קשת של קולות שונים, ובו בזמן לכל אחד מן הספרים ישנה בפירושו איכות של מצב צבירה השונה ממשנהו ובעל קול אחד, המזמין לתחקר ולהבין את שלבי המאבק. מבחינה זו כל אחד מהם, וכולם יחד, מעמידים תרומה חשובה מאוד לחקר המזרחיות.

בראיה כוללת של שלושת הספרים, הרי יש מקום להציע כמה הערכות: מבחינה של הקשת בהקשר של מודל מבני חברתי עולה שפעולתה נבלמה לא בשל פעולת מנגנוני פיקוח מוסדיים חיצוניים שעשויים להביא לבלימה או להסלמה (כך קרה בשלב מסוים לתנועת הפנתרים), אלא, היא נבלמה כמו מבפנים בשל קשת מגמות שהיו מעין "פיקוח" כריזמטי חופשי ששאף להרחיב את גבולותיה. לעומת הרוחב החברתי של הקשת, המאבק המזרחי בשלב הדור השלישי שב והופך למאבק על זהות והבעה עצמית, המרוכז מאוד ב"אני". יש בכך עושר רב אך – מבחינה של זיכרון, וחינוך תרבותי וקהילתי ומאבק חברתי – יש בכך גם צמצום. בסיכומי של דבר, ההתגלגלות בין שלבי המאבק כפי שהיא עולה מניתוח הספרים, המקיימים ביניהם יחס של שלבים על ציר הזמן, עלולה להעיד גם על תהליך הצטמצמות של המאבק. בדיאלקטיקה הזאת, לעתים מה שנראה כהתפתחות עשוי לבטא גם

המזרחיות נמתחת עד לקצה הגבול של הגדרת זהות ולצד מאפייניה בדור השלישי כסוג של מקום מדומיין, זמן שהתעבה, זיכרון משוטט, וגם כדחף: "המזרחיות שקיבלתי מאבי אינה זהות, אלא רגישות לכאב הגדול הזה" (נעמה גרשי; שם, 19). מצד אחד אלו אופנים של להיות "מזרחי" ומצד אחר אלו גם אופנים שבהם המזרחיות הולכת ופוחתת כמסה קריטית של זהות ומתמזגת עם כיוונים אוניברסליים (כמו רגישות לכאב).¹¹

כך, אם בספר *קשת של דעות* נעשו ניסיונות בולטים להגדיר את המזרחיות ולפתוח מאבק בקשת של צירים הנוגעים למהותה של המזרחיות, תכניה וסדר היום שלה, הרי הספר *לאחותי* משקף ניסיון להגדיר את המזרחיות דרך המאבק המעמדי של הנשים העובדות מצד אחד, ודרך הפיכתן את המדיום האמנותי למסר ושימוש בו מצד אחר. בספר *תהודות זהות* הזהות היא הד ודחף.

אם אבקש להגדיר את התנועה במוקדי המאבק כפי שהיא עולה מעיון במצב המזרחי בכלל ומהשתקפותו בשלושה ספרים אלה בפרט אומר כי התזווה של מוקד המאבק היא מהקרקע והטריטוריה הממשית (*קשת*) אל המרחב הציבורי כהפשטה שבתוכה נודד הבית, יחידת הטריטוריה קטנה ביותר (*לאחותי*), ואל ציר הזמן כמבטא צורך בטריטוריה של זיכרון. מבחינה זאת כל ספר מבשר (בקריאה שבדיעבד) את הספר הבא. ברמה של הכרוניקה של תנועת מרי כל שלב מתגלגל מן השלב הבא, אבל קידום נכון של המאבק נבחן בשאלה אם הוא גם מצליח ומשכיל להכיל את

¹¹ על מזרחיות כעמדה ראו גם אזולאי 2004, 164.

הרוב הדומם, אותו רוב שלא שש על פעילות האינטלקטואלים למענו ובשמו. בכל שלב כזה עדיין נותרת שאלת החובה לשדד את המערכות של המיסוד שכבר הבנה את השיבוש המערכתי של חסר המזרח כהיסטוריה וכתרבות, ואת האפליה החברתית.

בספרו *המאבק המזרחי בישראל* (2004)

כתב סמי שלום-שטרית דברים מאלפים:

מאבק של תנועה חברתית על בסיס סולידריות-אתנית-תרבותית אינו יכול להיות כלי ריק מתוכן. בתחילה התוכן הוא המאבק עצמו, כלומר התרבות היא תרבות של מאבק והזהות היא זהות של מאבק. בהמשך המאבק יוצר סולידריות ורשתות חברתיות ותרבותיות, אשר מייצרות ללא הרף תוכן חדש ומתחדש, מתוך חוויות החיים והזיכרון הקולקטיבי של חברי וחברות התנועה, אשר מעובד בדינמיקה של עימות קולקטיבי והגדרה עצמית ומתעצב לבסוף כאלטרנטיבה כוללת להגמוניה (שם), (308).

איני יודעת אם הצורך הוא באלטרנטיבה כוללת להגמוניה כתנועה חברתית או פוליטית; סביר יותר כי שאלת האלטרנטיבה הכוללת בשלב זה של המאבק צריכה לעבור לשדה המאבק של מערכות זיכרון והנחלה, חינוך, תרבות והיסטוריה, אגב פירוק הקול ההגמוני ומטמורפוזה שלו למערכת רב-קולית שאינה מושתתת על מחוות של רצון טוב, חינוך לפלורליזם, דמוקרטיה, רב-קוליות ורגישויות לכאב, אלא למערכת המושתתת על הבניה מחודשת של מערכות החינוך והתרבות ברפורמה כוללת של תוכניות הלימודים, אם לא של המנגנונים של מוסדות הידע.

סיום וסגירת מעגל, התקפלות בחזרה אל האני הפרטי ואל המצב הקיומי של היחיד. בתווך עומדת תנועת אחותי שהאופן הייחודי שבו היא מכילה את השלבים הקודמים של המאבק ומתקדמת אל החדש הוא הקמת הקואליציה למאבק תרבותי לפני חודשים ספורים, אם אכן יתפתח התרחיש של מאבק חוקתי כי אז תהיה כאן הלימה מושלמת בין המאבק של הקשת על הקרקעות ובין המאבק של תנועת אחותי על התרבות כסוג של קרקע זהות. גם הפעולות של גרילה תרבות עדיין דורשות מעקב ותשומת לב להיבטים החברתיים של עשייתם שעדיין אין להם הד בספרים, ואילו במציאות כבר משתקפת תזוזה נוספת של המאבק.

החוסן והרלוונטיות של המאבק של תנועת מרי תלויים תמיד בשאלה כיצד, במשך ההופעה של השלב החדש של המאבק, לא ייווצר נטרול מוחלט של העקרונות של סדר היום בשלב הקודם. הרי אפשר בהחלט לצפות כי ייסורי הדור השלישי יסתיימו כאשר הדור הרביעי כבר לא יחווה התנגשויות והדחקות אילמות, אלה שהיו לחם חוקם של בני הדור השני. אז תעמוד למבחן השאלה מהי הירושה המתקנת שהשאירו דורות המאבק לאלה שינחלו את המזרח רק כהיסטוריה או תרבות או כסיטואציה מעמדית שלתוכה נולדים.

למרות הנטייה הטבעית של מוקד שאלת הזהות לעבור מנקודת כובד אחת לשנייה, הרי שאלת ההכלה של המאבק בשלביו הנוכחיים את הצורות (הקונפיגורציות) הקודמות, תוך כדי מטמורפוזות עדינות שלהן, היא היא השאלה העקרונית והקריטית להישגים בני קיימא.

הבעיות לא נגמרו או נפתרו, רק הרגישויות נשתנו ובכל פעם שהן נודדות ומתמקמות בנקודת כובד אחרת; עדיין נותר

ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.

יאנג, רוברט, 2009. *פוסט קולוניאליזם*, הוסיפה מבוא ותרגמה מאנגלית תמי אילון-אורטל, תל-אביב: רסלינג.

יאקובסון, רומן, 1986 (תשמ"ו). *סמיוטיקה, כלשנות, פואטיקה*, בעריכת איתמר אבן-זהר וגדעון טורי, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

כהן, איתן, 2006. *באר שבע: העיר הרביעית*, ירושלים: כרמל.

מיכאל, סמי, 1974. *שווים ושווים יותר*, תל-אביב: בוסתן.

סורצקין, דוד, 2006. "ש"ס: יצירתה של קהילה ספרדית רסטורטיבית", רביצקי, אביעזר (עורך), *ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים*, תל-אביב: עם עובד.

פדיה, חביבה, 2008. *בעין החתול*, תל-אביב: עם עובד.

———, 2009. "העיר כטקסט והשוליים כקול: ההדרה מן הספר והניתוב אל הספר", ישראל כ"ץ, זאב דגני ותמר גרוס (עורכים), *אי-כאן: שפה, זהות, מקום*, בני ברק: הקיבוץ המאוחד ומכון מנדל, 128–167.

פנון, פרנץ, 2004. *עור שחור, מסכות לבנות*, בתרגום תמר קפלנסקי, תל-אביב: ספריית מעריב. שוחט, אלה, 1991. *הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה*, תל-אביב: ברירות.

———, 2005. "שבירה ושיבה: עיצוב של אפיסטמולוגיה מזרחית", יגאל נורי (עורך), *חזות מזרחית: הווה הנע בסבך הערבי*, תל-אביב: בבל, 45–81.

שלום-שטרית, סמי, 2004. *המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 1948–2003*, תל-אביב: עם עובד.

שנהב, יהודה, 2003. *היהודים-הערבים: לאומיות*,

דת ואתניות, תל-אביב: עם עובד.

Pedaya, Haviva, 2008. "Art as a Project of Changing the Archive," in Günther Oberhollenzer (ed.), *Overlapping Voices: Israeli and Palestinian Artists. Exhibition Catalogue*, Klosterneuburg and Vienna: Sammlung Essl, pp. 124–133.

המאבק המזרחי שאחד ממושאי המחקר

וההבנה שלו הוא הפרדיגמה הבין-דורית והמבניות של דור ראשון שני ושלישי בתוך השלשלת הגניאלוגית, הוא עצמו כבר רושם את הכרוניקה העצמאית שלו ובמסכת קיומו חרותים דורות ושלבים המאורגנים בפרדיגמה הבין-דורית של המאבק — הצלחתו תלויה עתה ביכולת ההכלה ההדדית של ההישגים הדוריים של המאבק ודומה שכאן, בבחינה ביקורתית של המשמעות החברתית של תזוזת מוקדי המאבק, צריכה להתבטא ערנות מתמדת לכך שיחד עם העושר לא יתפתח מסמס וצמצום של צירי המאבק.

רק יכולתו של המאבק להכיל בתוכו את צורות המאבק הקודמות לצד הרגישויות החדשות בתוכן ובשפה, בלי שהחדש יוציא את הישן — רק יכולתו זו עשויה לגלם את התרומה המשמעותית ובת הקיימא של המאבק המזרחי בישראל. במובן זה השלב האחרון של המאבק צריך להיות תוצאה של כל השלבים שקדמו לו ולכלול את כל מרכיביהם כדי לרשום בתולדותיו ובתולדות החברה הישראלית הישג של ממש, בעל תכנים, שישנה ויעצב מחדש את סדר היום של החברה והתרבות היהודיות הישראליות בארץ, בפני מזרחה ומערבה.

ביבליוגרפיה

אזולאי, אריאלה, 2004. "שפת אם, שפת אב", יגאל נורי (עורך), *חזות מזרחית: הווה הנע בסבך עברו הערבי*, תל-אביב: בבל.

בוזגלו, מאיר, 2008. *שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת*, ירושלים: קרן מנדל וכתר.

חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר, 2002. *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*, ירושלים

